
Den tidligmoderne staten og ansvaret for undersåttenes helse

MERKESTEINER I NORSK MEDISIN

OLE GEORG MOSENG

Email: o.g.moseng@samfunnsmed.uio.no
Institutt for allmenn- og samfunnsmedisin
Universitetet i Oslo
Postboks 1130 Blindern
0317 Oslo

I 2003 skal det norske offentlige helsevesen feire sitt 400-årsjubileum. Den formelle foranledningen er at den danske medicus Villads Nielsen (ca. 1564 – 1616) fikk midler fra kronens kasser i 1603 for å fortsette sitt virke som lege i provinsbyen Bergen i kongeriket Danmark-Norge.

Vi vet ikke mye om Villads Nielsen, men han var langt fra den første legen i Norge, og heller ikke den første med lønn fra det offentlige. Men som den første i Norge i et klart definert legeembete står han som et sterkt symbol for de antydningene til et rudimentært helsesystem som vokste frem i Danmark-Norge i løpet av 1600-tallet. Han representerer begynnelsen på en rask og grunnleggende moderniseringsprosess, en prosess der ansettelsen av leger i dobbeltmonarkiets tjeneste kan tolkes som et uttrykk for statens evne og vilje til å ta ansvar for undersåttenes helse.

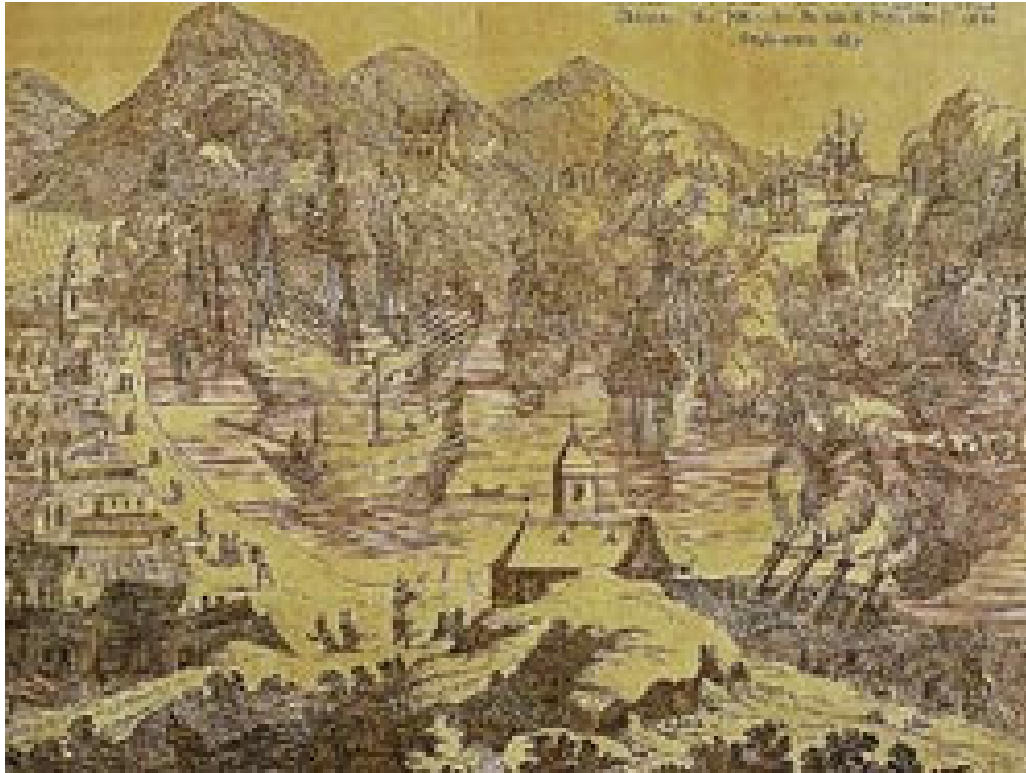
Historien til det offentlige helsevesen i Norge starter derfor her – eller omtrent her.

I kongebrevet der dr. Villads Nielsen ble tilkjent midler fra kronen i 1603, finner vi formuleringer som til en viss grad legitimerer hans posisjon som pioner. Det går klart frem at administrasjonen i København mente det var behov for legehjelp i Norges største by.

”da haver vi nu nådigst tilforordnet og tilskikket fornevnte Doctorem Vilhadium Adamium for en ordinario Medico der i vår Kjøbstad Bergen, der sammesteds at skulle bo og residere og med sin Kunst og Medicin være vore

Undersaatter der udi Byen, såvelsom også de deromkring boende, som hans Hjælp udi så Måde kunde behøve, og ham derfor vil besøge, til Hjælp og Bistand ” (1) (lett modernisert språk).

Men også den dansk-norske staten trengte leger: ”thi intet stort Samfund kan undvære en Læge”, skrev kong Christian III (1503 – 59) i 1539 (2). I denne sammenhengen kan ansettelsen av Villads Nielsen sees som et uttrykk for statens gryende evne og vilje til å ta ansvar for undersåttenes helse.

Krigen – her representert ved slaget på Bergens våg i 1665 – kan paradoksalt nok ha bidratt til at de første antydningene til et offentlig helsestell ble etablert (18)

Statens ansvar for helse

Villads Nielsens samtid var kanskje mer enn noe annet preget av fremveksten til en maktfaktor som senere skulle komme til å dominere det meste: staten. I den tidligmoderne staten som utviklet seg i løpet av 1600-tallet, ble ansvarsområdene, interessesfæren, styrken og omfanget betydelig utvidet – ikke minst vurdert etter veksten i skatteinntekter og byråkrati.

Mange moderne historikere er tilbøyelige til å se – for å tale med Heraklit (ca. 544 – 475 f.Kr.) – ”krigen som alle tings mor”. Det vi si at den militære opprustningen på 1500- og 1600-tallet i stor grad sees som motoren som fikk statsmaskineriet i gang, i form av økte krav til skatteinngang og til et byråkrati for å administrere det. Behovet for våpenføre menn til hær og flåte – og penger til å finansiere dem – kan også forstås som en vesentlig grunn for staten til å engasjere seg i helse: ”grunnlaget for rigdom var en stor og velstående befolkning, der kunne stille de soldater og svare de skatter, styret krævede,” skriver den danske historikeren Ole Feldbæk (3).

I en tidlig fase kan det skilles ut minst tre hovedfelter hvor staten grep inn og utformet noe som kan kalles et rudimentært offentlig helsestell:

Den mest kostnadskrevende og omfattende innsatsen var kampen mot epidemiene. Med tiltak som karantene, isolasjon og avsperring oppnådde de vesteuropeiske statene at den farligste av alle epidemier – pesten – i hovedsak ble utryddet etter midten av 1600-tallet. For en statsmakt som i stigende grad bygde sin styrke på en velstående og tallrik befolkning, var det en logisk konsekvens å sørge for at skattegrunnlaget ikke forsvant under epidemier (4).

For det andre stod staten bak utbygging av institusjoner for å ta vare på de svakeste: gamle, syke, gale – kort sagt de som minst klarte å ta vare på seg selv. Utover på 1600- og 1700-tallet, etter hvert som fattigdom og tiggeri mer og mer ble oppfattet som et problem, kom hospitaler, fattighus og tukthus på mange måter til å representere ulike aspekter av det samme – behovet for kontroll med samfunnets utgrupper. Og staten viste sitt janusansikt: kontrollerende og repressivt på den ene side, humanistisk og faderlig på den annen (4 – 7).

Det tredje feltet var ansettelse av helsearbeidere som Villads Nielsen i stillinger på det offentliges bekostning. Leger, jordmødre, bartskjærer og apotekere fikk alle klargjort sine roller i samfunnet, mest markert med medisinalforordningen av 1672. Apotekprivilegiene (det første fra 1595) og reguleringen av apotekene har utvilsomt også noe å gjøre med synet på samfunnets helsetilstand (8, 9).

Offentlige leger i Danmark-Norge

”Streber”, skriver legen og sosialpolitikeren Johan Scharffenberg i 1904, ”er det ord, der under læsningen uvilkaarlig trænger frem som karakteristikk” (11). Det som skulle berettigg denne kraftfulle salven, var at Villads Nielsen lenge hadde arbeidet iherdig i kulissene overfor kronen for å få offentlig betaling for legevirksomheten sin (11, 13). Han hadde sine forbilder. På den tiden han fikk sitt kongebrev, kan det anslås at minst 10 – 12 universitetsutdannede leger hadde sitt virke i danske byer (2, 10). Utover i 1620- og 1630-årene ble antallet betydelig større. Lokale myndigheter hadde opprettet legeembeter så tidlig som 1545, lønnet med inntekter fra jordegods og årlige summer fra bykassene. I dette perspektivet fortøner knapt Villads Nielsens arbeid for å få lønn fra myndighetene seg som særlig strebersk. Tvert imot forholdt han seg slik hans erfaringer fra studiene i København tilsa, som man skulle vente seg av en mann med doktorgrad i medisin. Men, som vi skal se, var kanskje Scharffenbergs karakteristikk ikke helt ubegrunnet.

Også i Norge fantes det, før Villads Nielsen, leger med lønn fra myndighetene. I årene omkring 1588 – 90 ser stattholderen på Akershus ut til å ha holdt seg med den danske legen Peder Jakobsen Flemløse (ca. 1554 – 99) (2, 14 – 16). I Bergen like før 1599 var det allerede to praktiserende leger. Den ene kjenner vi ikke navnet på. Den andre, tyskeren Henrik Høyer (ca. 1581 – 1663), kom fra Stralsund sommeren 1593 for å bosette seg som lege i byen: ” Henricus Hoierus aff gudtz Naades hielp haffuer hiolpett mange thil deris Sundhedt igienn ” (17).

I pestens tid

I 1603 hadde Villads Nielsen allerede vært i Bergen noen år og drevet legepraksis. Vi vet ikke når han kom til byen, men vi vet at han var der under pestepidemien i 1599 – 1600.

Pest, medisinsk definert som forårsaket av *Yersinia pestis*, hadde opptrådt epidemisk i Norge mange ganger siden sykdommen først dukket opp i Europa sent i 1340-årene. Under epidemien i Bergen i 1599 – 1600 ser dødeligheten ut til å ha kommet opp mot 40 %. Store deler av Europa var rammet av denne pestbølgen (4). Noe av det klokkeste man kunne gjøre når pesten kom var å flykte, men de fleste hadde ikke muligheter – eller råd. Legene, derimot, var ofte i stand til å rømme. Og det gjorde de. Under pestepidemien i København i 1619 skriver medisinhistorikeren F.V. Mansa, ”flygtede de medicinske Professorer, med Undtagelse af O. Worm, bort fra den pestbefængte Stad” (10).

Men Villads Nielsen rømte ikke. Hans mot og innsats ble da også fremhevet i kongebrevet fra 1603. At han holdt seg i byen og etter sigende gjorde det han kunne for å bistå sine bysbarn under den store epidemien, kan gjerne ha vært en årsak til at kongen var villig til å yte denne legen årlige inntekter av statens jordegods. Det kan også ha vært grunnen til at kongen sendte en mild, men bestemt instruks til bymyndighetene i Bergen om å sørge for en årlig godtgjøring til ham (11, 12).

Men ikke bare. Ansettelsen av Villads Nielsen må også sees som et bidrag til å gi provinsen Norge slik legehjelp som var begynt å bli vanlig i danske byer. På den måten kan dette nye embetet tolkes som et lite, men viktig, tegn på en begynnende moderniseringsprosess.

Legenes kunnskaper

Ved midten av 1500-tallet hadde også dr.med. Jens Pedersen Skjelderup (ca. 1510 – 82) slått seg ned i Bergen. Om han noensinne fungerte som lege er usikkert, fordi han nesten umiddelbart ble kalt til biskop i Bergen. Skjelderups yrkeskarriere er antakelig karakteristisk for 1600-tallets leger. Mange av dem var ekte polyhistorer: Peder Flemløse forsvant til Tyge Brahe (1546 – 1601) og matematikken, Peder Alfsen (ca. 1581 – 1663) ble lagmann, Otto Sperling (1602 – 1681) var botaniker i årevis og Ambrosius Rhodius (1605 – 1696) var glødende opptatt av astrologi.

Mange av dem var kunnskapsrike menn, ofte med stor innflytelse i ledende kretser. Men var de i stand til å hjelpe syke mennesker? Det vet vi mindre om. Otto Sperling skriver i sin selvbiografi at han helbredet en mann for syfilis med en salve av kvikksølv, bly og sukker (12). Trolig var virkningen av kurene svært begrenset, som de medisinske teoriene var abstrakte og dogmatiske og oftest fri for reell etiologisk innsikt. Likevel – 1600-tallslegene var representanter for en tid da troen på at det var mulig å bli kurert for alvorlige sykdommer spredte

seg, en tid med gryende erkjennelse av muligheter for spesifikke legemidler mot spesifikke sykdommer. Og ikke minst en tid hvor sykdom ble et samfunnsmessig fenomen som staten så smått begynte å påta seg ansvaret for.

Villads Nielsen (latin: Vilhadius Adamius) var den første vi kjenner til som i Norge ble ansatt som ordinario medico, det vil si i et legeembete. Det skjedde i Bergen i 1603. Han var sønn av sogneprest Niels Adamsen i Randers i Danmark, og født omkring 1564. Som student reiste han rundt i Europa som ledsager for en adelsmann – en ikke uvanlig karrierevei – og ble immatrikulert ved universitetet i Padova i 1592. Han skal også ha studert i Rostock og Siena. I 1597 var han tilbake i Randers som rektor. Han bosatte seg i Bergen med legepraksis senest i 1599. Den medisinske doktorgraden tok Villads Nielsen ved Københavns universitet i juli 1603, på avhandlingen *De peste*. Han var gift med Dorothea, datter av Anders Fos, biskop i Bergen, og døde antakelig i mai 1616.

LITTERATUR

1. Norske Rigs-Registranter IV. Christiania: 1870: 15 – 16.
2. Cold DHO. Lægevæsenet og lægerne under Christian IVs regiering (1588 – 1648). København: C.G. Iversens Boghandel, 1858: 8, 39 – 97.
3. Feldbæk O. Danmarks økonomiske historie 1500 – 1840. Herning: systime, 1993: 93.
4. Moseng OG. Gud, pesten, legeskunsten, mottiltakene og staten. Historisk tidsskrift 1996; 75: 454 – 73.
5. Dahlerup T. Den sociale forsyning og reformationen i Danmark. Historie 1979 – 80; ny række XIII: 194 – 207.
6. Grell OP. The Protestant imperative of Christian care and neighbourly love. I: Grell OP, Cunningham A, red. Health care and poor relief in protestant Europe 1500 – 1700. London & New York: Routledge, 1997: 43 – 65.
7. Petersen EL. The wrath of God: Christian IV and poor relief in the wake of the Danish intervention in the Thirty Years' War. I: Grell OP, Cunningham A, red. Health care and poor relief in protestant Europe 1500 – 1700. London & New York: Routledge, 1997: 147 – 66.
8. Thurmann L. Samling af Love, Forordninger, Kongelige Rescripter og Resolutioner, Placater, Reglementer, Instruxer, Fundatser og andre offentlige Aktstykker vedkomende Læger, Apothekere, Dyrleger og Gjordemødre i Kongeriget Norge. Christiania: Feilberg & Landmark, 1851.
9. Johannessen FE, Skeie J. Bitre piller og sterke dråper. Norske apotek gjennom 400 år 1595 – 1995. Oslo: Norsk farmasihistorisk museum, 1995.
10. Mansa FV. Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedspleiens Historie i Danmark. København: Gyldendalske Boghandel (F. Hegel), 1873: 276, 330 – 44.

11. Scharffenberg J. Bidrag til de norske lægestillingers historie før 1800, I Bergens stadsfysikat. Norsk Magazin for Lægevidenskapen 1904; 65: 237 – 43.
 12. Birket Smith S, utg. Dr. med Otto Sperlings Selvbiografi (1602 – 1673). København: Andr. Fred. Høst & Sønns Forlag, 1885: 32, 50. Nyoppretrykk: København: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, 1974.
 13. Rørdam H, utg. Monumenta historiae Danicæ II. København: Gad, 1875: 580 – 2.
 14. Ingerslev V. Danmarks læger og lægevæsen fra de ældste tider indtil aar 1800, I. København, 1873: 159.
 15. Nielsen Y, utg. Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574 – 1597. Kristiania 1885: lxxvii.
 16. Scharffenberg J. Bidrag til de norske lægestillingers historie før 1800, II Kristiania stadsfysikat. Norsk Magazin for Lægevidenskapen 1904; 65: 1329 – 84.
 17. Lange CCA, utg. Norske samlinger I. Christiania: Feilberg & Landmark, 1852: 270 – 4.
 18. Sogner S. Krig og fred. Aschehougs Norgeshistorie. Bd. 6. Oslo: Aschehoug 1996: 78.
-

Publisert: 10. september 2000. Tidsskr Nor Legeforen.

© Tidsskrift for Den norske legeforening 2025. Lastet ned fra tidsskriftet.no 30. desember 2025.